

Nadir BƏDƏLOV

"Kəmalüddövlə məktubları"

Özəsinə göz qoyan, özünü itirir.

Atalar sözü

Nəyisə yazılı şəkildə tərtib edən adama "müəllif" deyirlər və onun tərtib etdiyi yazı sonradan "əsər" adlanacaq. Ögər bu yazı, yaxud mətn "əsər" adlanmayacağına, ya da iz olaraq qalmayacağına, onda onun tərtib edən müəllif yox, sadəcə katibdir, yaxud bir az da aşağı düşsək, karguzardır. Amma gələn aşağı düşməyək, elə katibdə dayanmaq və söhv etmərik inşallah, desək ki, katib müəllif nüfuzuna malik deyil. Belə olan halda, yəni müəllif sözündən istifadə edəndə "avtor", yaxud da "auctor" ibarələrində gizlənen "avtoritet" mənasını törcümədi itirməyəcəyik. Mətdəndəki mətləblər, eləcə də mətnin özü tam olaraq bədii gücünə görə bizi nə qədər heyranə gətirərsə, yəni onun, bu mətnin kimi tərəfindən göldiyi ilə maraqlanacağıq. Çünki "əsər" anlayışı hər vaxt nüfuzlu mənbəyə bağlanmağa meyillidir. Bu o demək deyil ki, müəllif nüfuzundan kənar əsərin var olması mümkündür. Oksinə, əsər özü müəllifinə (müəllif təminatına və hətta özünü gizlətsə belə) nüfuz gətirməyə, eləcə də onun (ögər müəllif artıq məlumdursa) nüfuzunu aşağı salmağa qadirdir.

Müəllifin taleyi əsərdən asılıdır. Hazırkı silsilədə olan birinci yazıda "şədevr" adlanan və sözün əsl mənasında iz ola biləcək əsərlərin sadət üzrə yazılmadığını qeyd etmiş və sonatkarlığı xeyli arxada qoyub daha böyük iddialara olan belə müəllif aktının adət yox, bədii sözlü ilə ifadə olunması qərara gəlmişdim. Belə bədii həm düşünmədən, həm də şüurlu şəkildə icra oluna bilər. Gələn bu dəfə ikincisi, şüurlu bədii haqqında danışaq.

Bəzən müəlliflər əsərin ədəbi, ictimai-siyasi və dini qalmaqala subob olacağını qabaqcadan bildiyindən anonim çıxış etməyə, yaxud da qəhrəmanlardan birini önə çəkərək onu yalnız hadisələrə nəql edən qisminə deyil, hətta müəllif kimi təqdim edir, əsl müəllifliyi isə öz üzərindən atmağa çalışırlar. Bir çox hallarda bu onlara müəssər olur, xüsusilə qəhrəman müəlliflərin mövqeyinə görə daha konkret və daha güclü olduğu məqamlardır. Lakin mənim indiki təkrar izləməyə keçmərim istədiyim əsərdə iştirak edən qəhrəmanların heç biri müəlliflə bəhsə girmək qüdrətinə malik deyil. Burada hər bir iştirakçı müəlliflik ifadəsi kimi çıxış edir. Səhəbt Azərbaycan ədəbiyyatında ən təhlükəli əsər olan "Kəmalüddövlə məktubları"ndan gedir.

Şədevr və ya özgələşmə tarixindən nümunələr

İkinci bədii - "Kəmalüddövlə məktubları"

Gizli müəllif Mirzə Fətəli Axundovdur. Akademik nəşrlərdə və bu nəşrlərə hörmətli alimlərimiz tərəfindən yazılan ön sözlərdə, eləcə də ədəbi həsr olunan müxtəlif monoqrafiyalarda əsərin 1865-ci ildə yazıldığı, lakin müəllifin sağlığında çap olunmadığı, ilk dəfə 1923-cü ildə nəşr edildiyi və nəhayət, bu əsərin tam mətni ilə oxucuların yalnız 1938-ci ildə tanış olduğu göstərilir. Deməli, hətta Sovet dövründə bu əsər ilk dəfə çap olunarkən nəşirlər dinindən, etiqadlarından hələ ki, tam uzaqlaşmamış, hətta ateizm təbliğatının tam təsiri alına düşməmiş əhalini qıcıqlandırmadan ehtiyat edərək əsəri ixtisarla nəşr etmişdilər. Növbəti onillikdə, hər bir ziyalının üzərinə "allahsızlar cəmiyyəti" yaratmaq öhdəliyi qoyulduğu bir dövrdə isə oksinə, bu kitab vaxtında, özü də sifarişlə yazılmış əsər təsiri bağışlayırdı.

Əslində, doğrudan da belə idi və doğrudan da əsər bu dövr üçün sifariş olunmuşdu - amma onun yazılışı yox, oxunuşu. Bu dövrdə "Kəmalüddövlə məktubları" "böyük maarifçi özünün məhtəşəm traktatında qəflətdə yatan Şərq xalqlarını oyatmaq, onları dinin, fəqatizmin buxovlarını qırmaq, azadlıq, hələ yoluna qədəm qoymağa çağırır" və buna bənzər təqdimatlarla mütləq olunurdu. Sonrakı onilliklərdə ateizm rəsmi ideologiya kimi qalmaqala bərabər əvvəlki aqressiv aktuallığını itirirsə də, Axundovun bu əsəri yəni də eyni təqdimatda, oxunmaqda idi. Hətta sovetdən sonrakı illərdə də atəlibi qırmaq mümkün olmadı və bu gün də biz bu kitabı açanda özümüzdən asılı olmayaraq, ötən əsrin otuzuncu illərinə qayıdır, o zaman rəsmi qəbul olunan trendən çıxış edərkən onu oxumağa başlayırıq. "Kəmalüddövləni" bu təqdimatdan ayırmaq məqsədilə edilən cəhdlər də, aqressiv demək lazımdır, çox zaman aciz təsiri bağışlayır. Amma bu o demək deyil ki, əsəri başqa təqdimatda və başqa gözə oxumaq olmur. Odur ki, nəticədən asılı olmayaraq cəhdləri davam etdirmək lazım gəlir.

Əsər müəllifə deyil, oxucuya aiddir

Daha çox Almaniya ədəbiyyatşünaslığında geniş vüsət tapan reseptiv estetik metodda yəqin ki, burada bizim köməyimizə gələ bilər. Bu metoddan çıxış edən müəlliflər bədii əsəri oxucunun müxtəlif tarixi mərhələlərdə müxtəlif şəkildə qarşılayış üzərində təhlil edirlər. Buna uyğun olaraq biz də əsərin giriş hissəsində Axundovun özünün oxucu reaksiyasına doğru açdığı perspektivdən çıxış edə bilərik. On əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Axundov əgər sağlığında əsəri çap etdirə bilsəydi, öz adını gizli saxlayaçaqdı. Buna görə də onu əsərin aşkar və yəqinfaizli müəllif kimi qəbul etsək, o bu qədər qorub-saxlanarsa da, bir növ onun müəllif hüquqlarını pozmuş oluruq. Axundov hətta girişin özündə də məktubların özünü köçürən və bunlarla bərabər bu məktublarda səsələnən fikirlərə qarşı

sort mövqədə dayanmış kimi qeyd olunmaqla adını və belkə də əsl mövqeyini oxucudan gizli saxlayır.

Amma gələn katibə inanaq. İnanaq ki, o doğrudan da hardansa alına keçən iki şahzadənin məktublarından vəhşətə gəlib, buna mütləq reaksiya göstərilməsini tələb edir və şəriət xadimi adı ilə müraciət etdiyi oxucunun qarşısında əsərin mütləbi ilə bağlı şort kəsir: bu dinsizlərin yazdığı məktubları cavabsız qoymaq olmaz. Deməli, əsər sonda açıq qalır. Katib epistolyar janrda olan bu əsəri ünvanlı şəkildə köçürüb və şəriət xadimindən cavab gözləyir. Oxucu özünü şəriət xadiminin yerinə qoymaldır. Çünki bu əsər oxucunu özünə həmrəy, həmfikir etməkdən ötrü yox, polemik mütləbi üçün yazılıb. 1938-ci il əsərin tam nəşrinin oxucuları ilə gizli müəllif arasında total razılığa vardı, mətdəndəki fikirlərlə bəhsə girmək isə heç kəmin ağına belə gələ bilməzdi. Bu gün də Kəmalüddövlənin yazdığı məktublara həmfikir olanlar az deyil. Lakin bu məktublarda etiqadı alqaldan, dini təhqir edən fikirlərə kəskin mövqə bildirəcək oxucular daha çoxdur. Qabaqcadan ölib-çibid bədii mətnə qarşı gəlmiş olan Axundovda da məhz belə oxucular lazımdır, nəinki ona həmfikir və deməli passiv auditoriya.

Qəhrəman, ya müəllif

Giriş hissədə ilk üç məktubun Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlə tərəfindən yazıldığı bildirilir. Daha maraqlı budur ki, katib Kəmalüddövləni XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Böyük Moğollar imperiyasına hakimiyyət etmiş Övrəng Zebin nəxəf oğlu kimi təqdim edir, halbuki Kəmalüddövlə hər üç məktubunun tarixini hicri ilə 1280-ci il olaraq qeyd edir. Bu isə miladi ilə 1863-1864-cü illərə, yəni bu əsərin konkret yazılma tarixi ilə üst-üstə düşür.

Bundan başqa müəllif, yəni bizim tanıy-bilədiyimiz, gizli yox, aşkar Mirzə Fətəli Axundov Kəmalüddövləni çox zaman kənara çəkib mətnə bəhsə öz fikirlərini, öz qayğılarını gətirir. İkinci məktubun əvvəlində Kəmalüddövlə Kəmalüddövlənin heyrdən təklifləri biz-biz edəcək Molla Sadıqın mövzə səhəbtinə keçməzdən əvvəl təəssüflə bildirir ki, bu qələmə aldığı mətləblərin heç bir faydası olmayacaq. Bunun subobları çoxdur: ən birincisi, İran xalqı ona ərəblərdən qalan (barbarlardan deyir Axundov) əlifbanın qəlizliyi ucubandan oxumağa qadir deyil, bunun da bir qarşısı var ki, o da əlifbanı dəyişməkdir. İkincisi, əlifbanı dəyişməyə mane olan iki məzhəb arasında dini təəssüblər aradan qaldırılmalıdır, amma vaxtılı Nadir şah buna cəhd göstərirdi, yəni şüurlu sünətili birləşdirmək niyyətini bildiren kimi həm sultanın, həm də höyatını bəda verdi. Üçüncüsü, despot xalq qəflətdə olmağı sorf edir, amma əslində o bu əminliyində yəni, çünki belə bəsləndikən istifadə edərkən bir gün Bab kimi bir məzhəb itirəcəyi meydana çıxıb xalqı öz tərəfinə çəkə bilər. Digər sadələnən suboblar da bəhsə və delayış ilə xalqın savadsızlığı ilə bağlıdır, savad-

sızlığın səbəbi isə bilavasitə əlifbanın qəlizliyindən irəli gəlir.

Bu gün Axundovun, yaxud da məktubları köçürən katibin tövsiyəsinə uyğun olaraq bu əsərlə polemikaya girmə biləcək oxucu ilə növbədə əlifba ilə bağlı iradlar irəli sürə bilər. Bir daha təkrar edirik, səhəbt bu günün polemik oxucusundan gedir. Məgər savadsızlıq yalnız əlifbanın qəlizliyi ucubandan baş verirmi? Məgər yazıb-oxumağı bacaran adamlar savadsız ola bilməzmi? Savad sözü yəqin ki, oxumaq bacarmı yox, nəyi oxumaq və oxuduğunu necə anlamaq mənasında işlənmə bilər. Onda niyə əlifba məsələsi bu qədər qabardılır. Uşaq əlifbanı öyrənməyə başlayandan dörd həftə yox, bir il, ya iki il sonra qəzet, kitab oxusa, savadlı ola bilməz məgər?

Kəmalüddövlənin həmfikir olan başqa oxucu isə etiraz edib deyə bilər ki, xeyir, bugünkü "savadsız" dediyin insanın bu səviyyəyə gəlib çatmasında, bu vürdşələrə sahib olmasında ilkin maarifçiliyin, bizim misalıda isə əlifbanın sadələşdirilməsinin çox böyük rolu ola bilərdi. Polemikaya girmə oxucu isə iradlarını geri götürmədən özgə mədəniyyətin mənimlənməsinin, daha doğrusu, mənimləndirilməsinin savad olmadığını izah etməyə çalışacaq.

Xoyali coğrafiya

Postkolonial nəzəriyyədə "xoyali coğrafiya" deyilən bir anlayış var. Biz anadan olub böyümüşü və işıqlı aləmə açanda, dünya artıq aşağı-yuxarı sərhədlənmiş olur. Yuxarıda təqdirəlayiqlər, yəni Avropa, Qərbi döyörli bir şeydir, aşağıda isə tənqidi tələyəqlər - Şərqi, yaxud Asiyaya aid olan dünyagörüşü, ononovi baxışlı sistemini. Bir tərəqqi, inkişaf, gəzəl, rahat yaşayış, işıqlı sabah, elm, kamal yolu, digəri isə cohalət, savadsızlıq, nadanlıq, zülmət, fənatizm kimi qələmə verilir. Bu, artıq bizim beynimizə həkk olunmuş döyörliyədir. Bunun bilərəkdən və bilməyərəkdən yonub-çapıq bizim beynimizə həkk edən heykəltoraşlar var. Müstəmləkə təfəkkürü də möhz buradan qaynaqlanır. "Şədevr" silsiləsində ədəbi nümunələr arasında bu tarixdən danışmağa çalışırıq. Bu silsilədə nəzərdən keçirilən ədəbi əsərlərin hər birinin yaranma tarixi müstəmləkə və müstəmləkədən sonrakı təfəkkürün tarixinin tərkib hissəsidir.

Biz maraqlı və heyranlıqla üzümüzü Avropaya tərəf tutmuşuq. Hərdən isə üzümüzü Şərqi, Asiyaya çevirib onun nə dərəcədə birinciyə aid döyörli mənimlənməyə bədiyini, nə dərəcədə özünü Qərbi oxşatmaq bacardığını öyrənirik. Ögər bu oxşarlıq azdırsa, deməli həmin cəmiyyət geriyə qalır, cohalət içində çırpınır. Burada bir inca nüans daim nəzərdən qaçırılır. Şərqi despotizmi də, cohalət də əslində modernizmin təməlidir. Modernizm qeyri-qərb xalqlarına, bu xalqların yaşadığı cəmiyyətlərin əsarətə saxlanmaq üçün və yaxud da oksinə, qeyri-qərb xalqlarının əsarətə saxlanmaq XIX əsrin ikinci yarısından modernizmin aktiv şəkildə Avropadan kənarlara eksport edilməsinin əsas qayesidir. Avropalaşma

və avropalılar kimi yaşamaq, onlar kimi düşünmək, onlar kimi davranmaq pul, mənsəb, mövqə tələb edir, bu da öz növbəsində Asiya ölkələrində kəskin parçalanmaya gətirib çıxarır. Modernləşmə yarışında uğur qazananlar pula, hakimiyyətə, əlahiddə bacarığa malik insanlar olur ki, bunlar da həmin cəmiyyətin elitasına çevrilir və qüdrətli azlıq təşkil edir. Yerdə qalan "cəhalətin" içində çırpınır. Nəticədə yerli, lokal mədəniyyət parçalanır. Avropalaşa bilməmək, müasirləşməyi bacarmamaq natamamlıq, qüsurluluq kimi qəbul olunur.

M.F.Axundov modernizmin, islahatçılığın öndəri kimi çıxış edirdi. Bəzən bizim düşündüyümüz kimi, təkcə Azərbaycanda yox, ümumiyyətlə İranda. O, həmçinin Osmanlıya da iddialı idi, lakin 1839-cu il xətti-şərifdən sonra gələn islahatçılar, ələlxüsus bir qədər sonra yaranan "Yeni osmanlılar" cəmiyyəti üzvlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda böyük nüfuz sahibiydi. Nə Axundov, nə Mirzə Melkum xan onları adlayıb orada fikir sahibliyi etmək imkanında deyildilər.

Özgələr və özümüz

Axundov üçün ən böyük özgə ərəbdir, ərəblərin gətirdiyi yazı və ən əsası da, din. Bunun nəticəsində İran öz şövkət və səadətindən həmişəlik ayrıldı:

"Ey İran! O zaman ki, sənin padşahların "Peymani-Fərhəngə" əməl edirdilər, neçə min il dünyanın cənnətə oxşar ölkəsində əzəmət və səadət ilə hökm sürdülər. Xalq onların hökmranlığı vaxtında Allahın nemətlərindən faydalanıb, izzət və rifahla ömür sürdülər. Onlar yoxsulluğun nə olduğunu bilməzdilər, əl açıb dilənməzdilər, ölkənin daxilində azad, ölkədən xaricdə isə hörmət sahibi idilər...."

Amma buna qədər "Kəmalüddövlənin" müəllifi haşiyə çıxıb daha maraqlı bir qeyd edir:

"Hərçənd ki, o növ şövkət və səadət Avropa və Amerika əhalisinin bu əsrdə olan şövkət və səadəti yanında günəşin müqabilində çıraq kimidir; lakin İranın indiki halətinə nisbətən zülmət müqabilində nur hesab olunur."

Kəmalüddövlə üçün, - əgər məktubun müəllifi həqiqətən də odursa və əgər o, həqiqətən də müəllif hüququnu katibdən tam alırsa, - iki özgə var - ərəb və Avropa. Onlardan birinin yolunu tutub getmək lazımdır. Təqdirolunan Avropadır, tənqidolunan ərəb. Bəs olmazmı ki, heç birinin yolunu tutmadan öz keçmişini bərpa edib, yalnız öz yolunla gedəsən? Yuxarıda sitat gətirdiyimiz haşiyəni Kəmalüddövlə elə bu suala cavab olaraq açmışdı. Yəni keçmiş səadət, ya da yaxşı həyat və yaxud da düzgün qanunlar ölkənin yalnız indiki vəziyyətilə müqayisədə cəlbədicə görünə bilər. Hazırkı Avropa və Amerikada gördüyümüz şövkət və səadətin qarşısında isə bu, əlbəttə ki, çox cüzidir və siz müqayisəyə fikir verin - "Günəşin qarşısında çıraq kimidir". Odur ki, bir yol var, o da özünə özgələşib avropalaşmaq. Bunun mümkün olmadığını Kəmalüddövlə xırdalamaq istəmir. Kəmalüddövlənin "sən özünə özgələşə bilsənsən, amma avropalaşa bilməyəcəksən, çünki Avropa Avropadır, sən də elə sən özün" kimi mətləbə dəxli olmayan fikirlərə diqqət ayırmağa vaxtı yoxdur.

Bir əsər, üç müəllif, iki növ oxucu

"Kəmalüddövlə məktubları"nı müxtəlif qaydada, ən azı iki cür oxumaq olar. Əgər Kəmalüddövləni müəllifin alter-egosu, yaxud müəllifin şəhadət barmağı kimi qəbul etsək, əsərə, əsərdə yazılanlara bir münasibət, yox əgər məktublarnın üzünü köçürən katibi müəllif bilsək, başqa münasibət ola bilər. Axundov özünü, yuxarıda dediyim kimi, gizli saxlayır, odur ki, onun müəllif hüquqlarına hörmət edib, elə sona qədər onu gizlədə bilək. Yox əgər, onu aşkara çıxarmaq istəyində inad göstərilə, onda üçüncü müəllif mövqeyi ortaya gələcək. Amma mən burada ikinci, katibin müəllifliyinə üstünlük verib özgələşmə tarixində mühüm rol oynamış və bəlkə də hələ bundan sonra daha mühüm rol oynayacaq əsəri təkrar nəzərdən keçirdim,